

Schwienswei en Hateboer, scharnierende historie

(concept 4 aug 2021)

Waar hebben we het over?

In Oost-Sittard ligt sinds een vijftigtal jaren een zwembad, na een renovatie een kleine twintig jaar geleden 'De Nieuwe Hateboer' genoemd. Het zwembad is gelegen aan de sportcentrumlaan, genoemd naar het inmiddels afgebroken sportcentrum met de toentertijd als toekomstbestendig geachte naam: Euregionaal Sport- en Congrescentrum. Inmiddels is het sportcentrum en bijbehorende hotel al weer een jaar of vijf afgebroken. Het zwembad ligt er nog. Maar wat is die Hateboer eigenlijk? In de volksmond wordt overigens vaak gesproken over 'de Schwienswei' als het over de plannen gaat die met de omgeving te maken hebben. Maar dat is niet helemaal correct eigenlijk. Historisch gezien is de *Schwein Wey* (later Schwienswei) de naam van een forse boerderij (ze mat ongeveer 45 bij 30 meter) en zo'n anderhalve hectare omliggende tuin, weiden en boomgaard, meer dan waarschijnlijk genoemd naar de weide waarop de varkens wroetten. De Schwienswei had een toegang tot een omgracht terrein, met de naam Natebour, later (correcter) Hateboer geheten, dat zo'n 5 hectare groot was (zie afb 1). De boerderij lag er in ca 1805, toen de Tranchotkaart (zie afbeelding 2) werd gemaakt nog, maar ook op de oudste kadasterkaart van Sittard uit 1842 is ze nog aanwezig, zoals hieronder te zien is.

Afbeelding 1. (uit aezel.eu): *Schweinwey en Naete bour, minuutplan kadasterkaart Sittard sectie B, (1819, bijgewerkt naar 1842)*

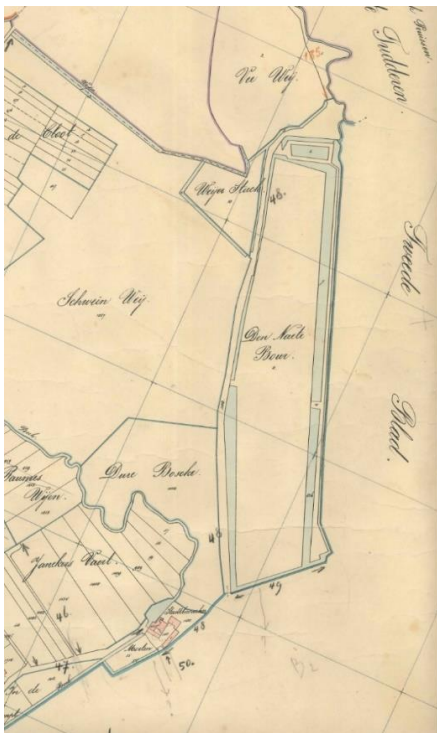
Rechts van de Hateboer bevond zich het 'Broek', natte gronden van gemeenschappelijke gronden, waar met name varkens scharrelden, (waar het woord schwein of swien van komt). Het recht om varkens te houden was in 1243 bij de stadsrechtverlening al toegekend door Elisabeth van Bar, die namens haar minderjarige zoon Walram II van Monschau de stadsrechten verleende.ⁱ Dat Offermans. Later nagevolgd door Colaris de naamsafleiding gaf van 'Hof van Goswinus' is theoretisch mogelijk, maar uiterst onwaarschijnlijk.ⁱⁱ Dat Broek liep in 1842 door op Duits gebied, maar ook op Nederlands grondgebied was er fors Duits bezit. Het grootste stuk was namelijk eigendom van de Duitse gemeente Tudderden (zo'n 37 hectare). Verder was een stuk van 23 hectare eigendom van de gemeente Sittard, en een kleiner deel van ruim 8 hectare was eigendom van Broeksittard. Ten noorden van de Hateboer was de Veewey, waar zoals de naam al zegt, het vee werd geweid. Links van de Hateboer en boerderij Schwienswei lag een stuk land dat in 1842 nog 'in de Clood' werd genoemd, mogelijk omdat het ietsje hoger lag. In 1880 werd dit inmiddels eveneens Schwein Weij

genoemd, naar de toen inmiddels afgebroken boerderij. Daaronder lag het 'Dure Boscke'. Dat was de weide voor de stier, waarmee de koeien gedekt werden. (zie afbeelding 4)

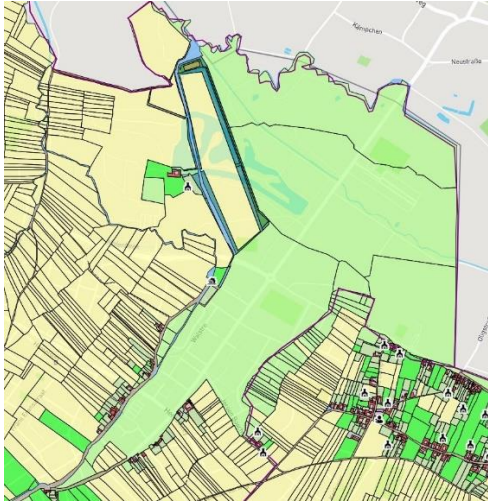
Afbeelding 2: Tranchotkaart (ca 1805) van gebied Schwienswei en omgeving met Swynsweiderhof (boven letter T) en erboven 'Neu Weyer'

Het cultuurhistorisch complex dat nu Schwienswei wordt genoemd beslaat niet alleen de huidige 'Schwienswei', maar begint minimaal bij de Stadbroekermolen (de Sportcentrumlaan was er immers vroeger nog niet) en loopt tot aan de Rode Beek. (zie afbeelding 3)

Afbeelding 3. Hateboer in zijn context. Kadasterkaart 1880.

Eigenlijk is het evenwel nog groter, en maakt het onderdeel uit van wat tegenwoordig een 'ensemble' heet, een bij elkaar horend complex van objecten met bijbehorende objecten en bijbehorende verhalen dat bestaat uit de Stadbroekermolen (in 1582 daar geplaatst en waarvan de plek door de beroemde cartograaf Mercator zelf werd bepaald), de voormalige eeuwenoude hoeve "Schweinswei" (sinds ca 100 jaar verdwenen), het Tudderender-, Broeksittarder- en Sittarder (Stad)broek én de Hateboer. (zie afb. 4)

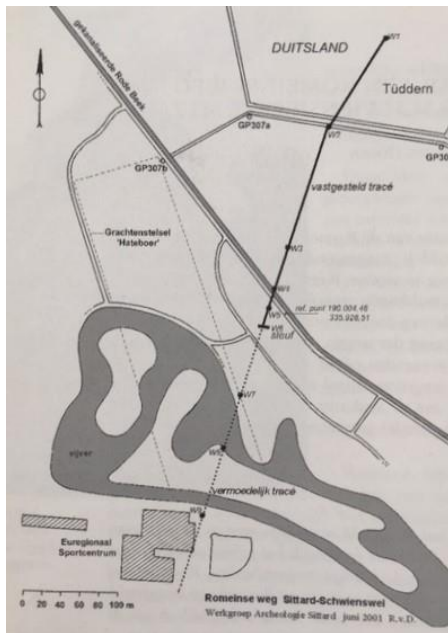

Afbeelding 4. (uit aezel.eu): Schwienswei, Hateboer en in lichtgroen het 'Broek', situatie 1842.

De reden dat ik spreek van minimaal, is dat eigenlijk van een nog veel groter verhaal sprake is, waarover meer hierna bij 'waterscharnier'.

Hateboer: archeologisch monument van grote omvang

De Hateboer is een archeologisch raadsel. Het betreft een (deels dubbel) omgracht terrein van ca 5,5 hectare, waar slechts één ingang was via de hoeve. Aan de 'kopse kant' van het terrein was (en is) nog een apart, eveneens met grachten omringd terrein. De gracht had in totaal een lengte van maar liefst meer dan drie kilometer. En voor de duidelijkheid, dit is ongeveer evenveel als de hele omgrachting van de stad Sittard, het moet dus een grote enorme inspanning hebben gekost om deze grachten te graven. Hoe oud de Hateboer is, is niet bekend. Er zijn over het ontstaan geen schriftelijke bronnen bekend. Wel loopt een oude Romeinse weg door het complex, dus mogen we voorzichtig aannemen dat het complex dateert van ná de Romeinse tijd, maar vermoedelijk van vóór de jaren 1300, vanaf welk moment er meer schriftelijke bronnen beschikbaar zijn.ⁱⁱⁱ Deze Romeinse weg voert van het Romeinse Teuderum, dat tussen Tuddereren en Millen lag (dus net aan de andere kant van de Rode Beek) richting de Oude Weg en zo vermoedelijk verder richting Ravensbos en Maastricht. (zie afbeelding 5)

Afbeelding 5 (artikel Ries van Doorn, 2002)

Er zijn overigens nog meer Romeinse wegen die vanuit Tüdderen onze richting uit gingen. De ene bijvoorbeeld werd aangetroffen in het Hoogveld (nu: Romeinse Weg) en een andere liep van Tüdderen via vermoedelijk Hillensberg naar Heerlen.^{iv}

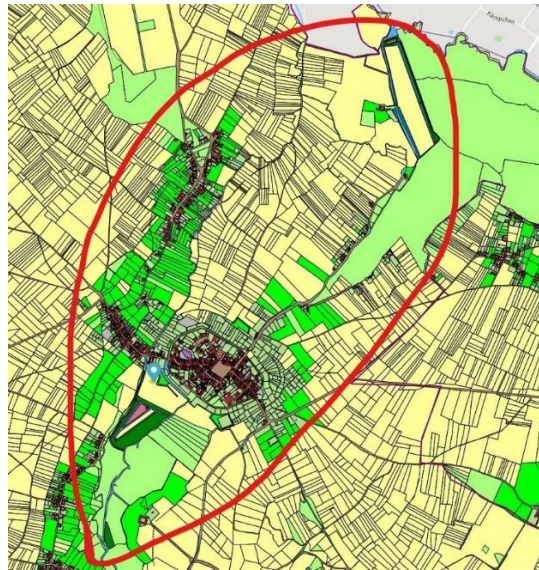
Waarschijnlijk had de Hateboer deels een functie van vluchtweg voor vee en mensen. Het van grachten voorziene terrein aan de 'kop' had mogelijk een 'spieker', een soort graanopslag, die in de middeleeuwen vaak beschermd werd door een gracht, maar onderzoek kan dat wellicht nog uitwijzen. Mogelijk had de boerderij Schwienswei de functie van Spieker, maar in dat geval is de functie van het met dubbele grachten omgeven terrein aan de kop van de Hateboer nog raadselachtiger. De enige (maar wel heel oude) verwijzingen naar bebouwing hier dateren uit 1351 en 1548, als de grenzen van de heerlijkheid Sittard worden vastgelegd. In 1351 is sprake van een familie 'Ingen Hage' en hun huis. In 1548 is sprake van de dan reeds verdwenen spieker: '...und über die Bech plag ein Spicker zu stahn...'.^v Ook hier wordt de familie 'In die Hage' weer genoemd, welke echter in de archieven verder niet is terug te vinden. De omschrijving lijkt hier met enige onzekerheid eerder op het dubbel omgrachtte terrein te slaan omdat er sprake is van direct naast de beek gelegen. Het huis zelf lag er een stuk verder vandaan.

Het water in de grachten was overigens vroeger helder en voedzaam, er werden bij opgravingen begin deze eeuw resten van zoetwatermossels gevonden die wel 15 cm lang waren.^{vi}

De naam Hateboer komt overigens volgens bekende naamkundigen van het vroegmiddeleeuwse 'hathu', dat strijd of gevecht betekent en lijkt dus wel te wijzen op een betekenis van een versterkte of verdedigbare plek.^{vii} Er zijn diverse Hateboers te vinden in onze e regio. Dat het van 'haite' zou afstammen is een uiterst discutabele suggestie.^{viii} Interessant is dat er enkele kilometers van de Hateboer verwijderd, in Holtum een perceel lag, 'Langenraths Kamp' geheten, dat qua vorm en grootte behoorlijk veel leek op de Hateboer. Vermoedelijk was deze 'Langenraths Kamp' (eveneens) een locatie voor opvang van vee.^{ix}

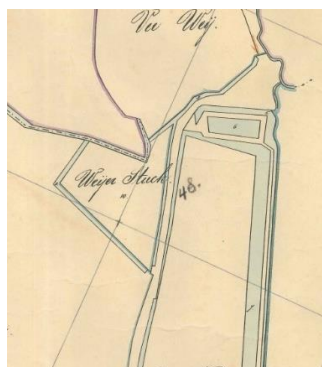
Waterscharnier.

Bijzonder is dat de Hateboer een aansluiting lijkt te hebben gehad op zowel de Molenbeek (die vanaf de stenen sluis een gegraven beek is tot aan de Hateboer) als op de Rode Beek, waardoor het scharnierde tussen twee afvloeiingssystemen.^x De Stadbroekermolen speelde hierin dan een rol als 'waterscharnier'. Feitelijk kunnen we dan dus vanuit de middeleeuwse en laatmiddeleeuwse watergedachte dit hele stuk, inclusief de functie van de gegraven stadsbeek in Sittard bij het cultuurhistorisch ensemble tellen, hetgeen het nog meer bijzonder maakt. Het totaalgebied daarvan zien we op afbeelding 6. Ook voor de waterhuishouding van het iets verderop gelegen kasteel Millen was dit overigens relevant.

Afbeelding 6. (uit aezel.eu): 'Waterscharniergebied' tussen 'Steenen sluis' onderaan en Hateboer bovenaan, situatie 1842.

Mogelijk dat het vreemd gevormde stuk land met de naam 'Weyer Stuck' (zie afbeelding 7), met daaromheen een sterk hoekig watervoerende gracht die enigszins doet denken aan de Engelenbandt (zie afbeelding 8) aan de zuidwestelijke kant van de stad. Dateert deze wellicht uit dezelfde tijd dat de Engelenbandt werd gegraven? Er zijn echter ook hierover geen schriftelijke bronnen bekend. Weijer werd in ieder geval vaak gebruikt in de betekenis van 'gracht'. Opvallend is dat op de Tranchotkaart de naam 'Neu Weyer' is te zien, waarmee mogelijk dit 'Weyer Stuck' is bedoeld, dat dan inderdaad nog (relatief) recent kan zijn gegraven.

Afbeelding 7. Weyer Stuck op kadasterkaart 1880.

Afbeelding 8. (uit aezel.eu): Engelenbandt in 1842.

Dit Weyer Stuck wordt in 1843 als moeras omschreven, maar op de kaart van 1880 blijkt het nog (of opnieuw) watervoerend, ook weer afvloeiend op de Geleenbeek, ter hoogte van de Clootsbrug.

Vernieling deel van de Hateboer

Helaas is de Hateboer behoorlijk geschonden in het begin van de jaren zestig, toen monumentenzorg en zeker het uitgaan van ensembles nog niet goed ontwikkeld was. Het uitgaan van de 'genius loci', het verhaal van de plek, wat nu de standaard is (of zou moeten zijn) bij het ontwikkelen van een locatie, was nog ver uit het zicht. Het gevolg: Een forse aantasting van het complex, door aanleg van onder andere het sportcentrum, een 'fantasievolle' uitgraving van visvijvers en de demping van een deel van de grachten. Archeologisch onderzoek heeft destijds totaal niet plaatsgevonden, hetgeen zelfs naar de normen van die tijd een blunder was. In de jaren 2000/2001 werd in het gebied in het kader van landschapspark De Graven enig herstelwerk gedaan aan een deel van de grachten in het noorden, waardoor daar de zichtbaarheid weer wat beter werd. Ook werd toen de Romeinse weg ontdekt die door het complex loopt.

Hoe nu verder?

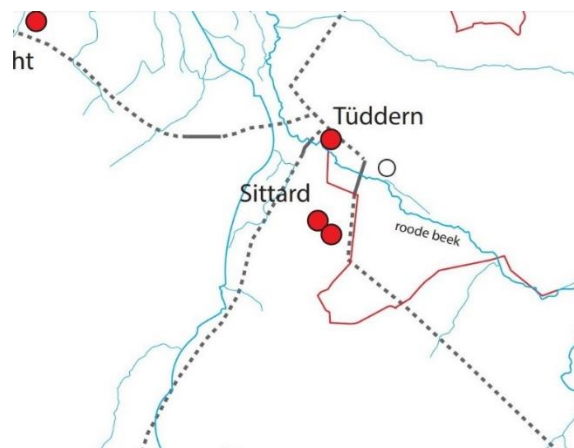
We leven inmiddels zo'n zestig jaar ná de aantasting van het verhaal van de Hateboer.

Uitgaan van de (ontstaans)geschiedenis van een plek is nu het adagium.

Het is dan ook belangrijk om, nu er gedachten zijn omtrent de ontwikkeling zijn rondom deze locatie, niet de oude fout uit de jaren zestig opnieuw te maken, maar juist een het verhaal versterkende ontwikkeling te laten plaatsvinden. Hierbij kan, zeker in het kader van de grensoverschrijdendheid, de naam van de beroemde cartograaf Mercator (afkomstig van Gangelt, net over de grens) niet ontbreken. Ook het feit dat in het nabijgelegen dorp Millen een museale ontwikkeling rondom het thema 'grens' plaatsvindt én het feit dat zich juist ten noorden van het gebied Duitslands meest westelijke punt bevindt kan voor toeristische aanknopingspunten en dus ook kansen zorgen. Ook met betrekking tot het (grensoverschrijdend) waterbeheer kan dit verhaal versterkend werken. Bij iedere ontwikkeling zou zeker gekeken kunnen worden of de mogelijkheid bestaat om een nieuw deel van de gedempte grachten weer te kunnen herstellen. Het zou zeker vreemd zijn als er nieuwe grachten worden gegraven terwijl er historische beddingen van grachten aanwezig zijn! Tekeningen

nummer 10 en nummer 11 zouden een prima onderlegger zijn om bij planontwikkeling van uit te gaan.

Het is dan ook vreemd te constateren dat in de 'beheersverordening Euregionaal Sport- en Congrescentrum Sittard' uit 2013 wel diverse archeologische aandachtspunten worden vermeld, maar géén aandacht is voor de bijzondere en imposante grachtenstructuur.^{xi} In de rapportage wordt wel melding gemaakt van onder andere ijzertijdvondsten.^{xii} Ook is, naast de reeds genoemde romeinse weg^{xiii}, een romeinse villa aangetroffen^{xiv}, naast vermoedelijk romeinse funderingspalen.^{xv} Uit de archeologische kaarten blijkt dat de beheersverordening is gelegen in een archeologisch interessant gebied. Met name uit ijzertijd en romeinse tijd worden nog vondsten verwacht, volgens de rapportage uit 2013. Ik mag dit aanvullen met de veronderstelling, dat ook uit recentere perioden zeker vondsten te verwachten zijn. Dat het terrein in de rapportage in beleids categorie 2 en 4 is ingedeeld en daarmee is beschermd, is prima, maar beleids categorie 1, zeer hoge waarde zou naar mijn idee voor het hele terrein moeten gelden. Dat wordt online, in de website van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) alleen aangegeven voor de romeinse weg. Daar is de rest vreemd genoeg helemaal niet beschermd, zo lijkt het.^{xvi} Toch lijkt de Schwienswei niet alleen op gebied van water, maar ook als archeologische locatie een scharmierfunctie te hebben. Als we naar de kaart kijken die Joep Hendriks en zijn collega's hebben getekend in 2016 (zie afbeelding 9) over een aantal Merovingische begraafplaatsen en hun context (waaronder die van de nabij de Schwienswei gelegen Merovingische begraafplaats van Sittard-Kemperkoul) dan zien we hoe de Romeinse periode én vroege middeleeuwen Sittard in het algemeen én de Schwienswei in het bijzonder 'omarmen'.^{xvii} Nader onderzoek lijkt me dus uitermate gewenst!

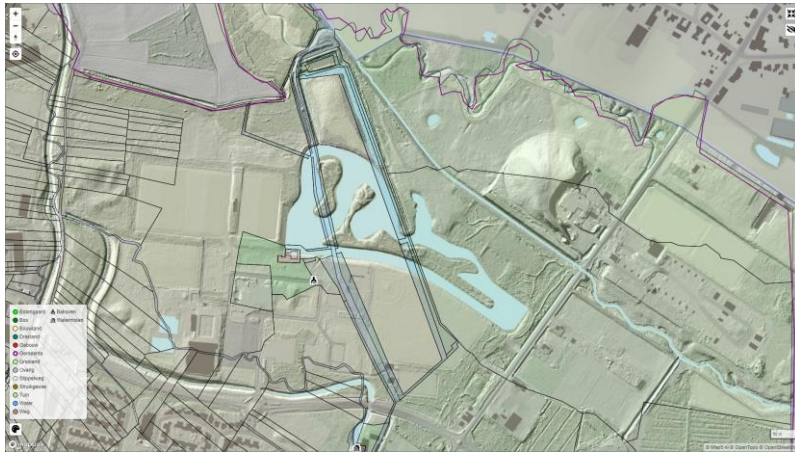

Afbeelding 9 (Merovingian Archeology in the Low Countries 3, pag 15)

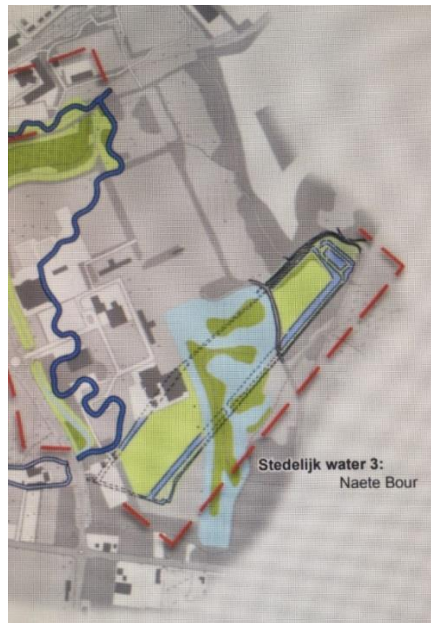

Afbeelding 10. (uit aezel.eu): kadaster 1843 en doorzicht naar huidige

situatie vanuit topografische laag).

Afbeelding 11. (uit aezel.eu): kadaster 1843 en doorzicht naar huidige situatie vanuit reliëflaag).

Afbeelding 12. Zitterd Waterproof (2016) pagina 15

Conclusie:

In de afgelopen zestig jaar is er over het algemeen niet bepaald zachtzinnig omgesprongen met het mogelijk grootste archeologische ensemble van ons land, het complex Schwienawei/Hateboer. Vanaf de jaren zestig hebben meerdere ingrepen de beekloop aangepast en is een groot deel van een enorm historisch grachtenstelsel vernietigd. Wat nu nog over is, is echter nog altijd zeer waardevol en het zou aanbeveling verdienen het complex zo spoedig mogelijk uitgebreid te onderzoeken om te achterhalen wat de historie en functie kan zijn geweest. Pas dan kan op een integere manier rondom het grachtenstelsel en haar omgeving toekomstbeleid worden gemaakt. In het integrale plan 'Zitterd waterproof', dat door de gemeente Sittard-Geleen en het waterschap Roer en Overmaas in 2016 werd gemaakt (zie afbeelding 11), werden daar overigens reeds aanzetten voor gegeven.^{xviii}

-
- ⁱ Thissen, B., *'Het oudste stadsrechtprivilege van Sittard'*, in: Sittard, uit bronnen geput, Sittard 1993, 96- 154
- ⁱⁱ Jac. Offermans, *'Wo dan in Zitterd, schets eener geschiedenis van Sittard tot 1243'*, Sittard 1943 en J. Colaris, *Als namen weer gaan spreken*, Maas en Mijn 17 maart 1993
- ⁱⁱⁱ Ries van Doorn, *'Onderzoek naar een Romeinse weg in natuurgebied de Schwienswei te Sittard'*, in: Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold 23 (2002) 167-172
- ^{iv} Idem pag 167-168
- ^v N.G.H.M. Eussen, *'Heerschappij, bestuur en territorium, vorming en ontwikkeling in het Land van Zwentibold'*, in: Historisch jaarboek voor het Land van Zwentibold 3 (1982), 110 en 118
- ^{vi} Ries van Doorn, *'Een Hateboer vol raadsels en mossels'*, in: Sittards Verleden 1 (2002) 26-27
- ^{vii} Onder andere P.L.M. Tummers, in zijn artikel *Problemen rond de namen Corriovallum en Heerlen*, in: Bulletin van de historische kring het Land van Herle, de jaargang nr 5 (sept-oct 1956) 91 verwijst naar hathu als strijd/gevecht.
- ^{viii} Maurits Gysseling, *'Speurtocht in het vroege verleden van Gent en omgeving'*, in: Naamkunde nr 12 (1980) 184. Colaris (zie noot ii) suggereert dat hateboer van 'haite' stamt, maar hij suggereerde ook dat Overhoven van Örhoven stamt (en Urmond van Örmont), akkerland in plaats van uit te gaan van de logische situatie Ophoven en Overhoven t.o.v. Sittard. Ook plaatste hij het Romeinse Teuderum in Düren in plaats van in Tüddern...
- ^{ix} Mededeling stadsarcheologe Marion Aarts, mei 2021.
- ^x Zie ook: P.G.W.M. Schulpen, *'De beken van Sittard'* in: Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold 21 (2000), 111-116
- ^{xi} Beheersverordening Euregionaal Sport- en Congrescentrum Sittard, Sittard-Geleen 26 juni 2013.
- ^{xii} ARCHIS- waarnemingsnummers 412942 en 422965, beheersverordening pag. 26
- ^{xiii} monumentnummer 15855, idem
- ^{xiv} ARCHIS-waarnemingsnummers 412910 en 412862, idem
- ^{xv} Waarnemingsnummer 422963 (vondstmeldings- nummer 411918), idem
- ^{xvi} <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Archeologie%2Din%2DNederland#> (2 augustus 2021 bekeken)
- ^{xvii} M. Kars e.a. *The Merovingian cemeteries of Sittard-kemperkoul, Obbicht and Stein*, Bonn 2016, pag 15
- ^{xviii} *'Zitterd Waterproof, Gebiedsontwikkeling Corio Glana - klimaatbestendige stad'*, door bureau ViForis, september 2016